

Vrijwilligersbulletin BAM

December 2015 No. 15

In dit nummer:

- 2 *Bulletin gaat Erfgoed-breed!*
- 2 *Tentoonstellingen*
- 3 *De grote Jan Romeijnshow*
- 4 *Nader bekeken*
- 5 *Sporen van Hildo Krop*
- 7 *Achter-straatjes*
- 9 *De keuken van Odysseus*
- 10 *De dichter en de stad*
- 11 *Geschiedenis van de hertogen van
Brabant deel 1*
- 14 *Kruiden en geneeskunst vroeger en nu
deel 2*
- 15 *De brandnetel*
- 17 *Vier Holländische Freiwillige*
- 20 *Kunst in het lab*
- 22 *3D in het Groot Tuighuis*
- 24 *Mijmering bij de beerput*
- 25 *BAM-uitje 11-11-15*
- 26 *Nieuwjaarswens*
- 26 *Colofon*

*De grote Jan Romeijnshow; een kleine foto-
impressie van zijn afscheid op pagina 3*

*Kogelpot of bouwoffer? Eilard Naeff kwam in de
Duitse krant! Lees er alles over op pagina 17.*

*Van de brug gesprongen? Waar staat deze
vrolijke snuiter? Lees meer op pagina 5.*

Het Vrijwilligersbulletin BAM gaat vanaf januari Erfgoed-breed!

Dit decembertijdschrift gaat al, ter kennismaking, naar medewerkers en vrijwilligers van het Stadsarchief en Vestingwerken. Maar vanaf het volgende nummer wordt het **een bulletin van en voor de hele afdeling Erfgoed!** Dat betekent dat we op zoek moeten naar een **nieuwe naam voor ons bulletin** (suggesties graag naar info@allesinorde.nl).

Maar het betekent vooral dat we de **vrijwilligers en medewerkers van het Stadsarchief en Vestingwerken van harte uitnodigen om artikelen te schrijven voor dit bulletin of anderszins informatie aan te leveren** die voor alle Erfgoedmedewerkers interessant en relevant is.

Voorop staat immers dat het weliswaar een bulletin voor en door vrijwilligers is, maar dat het vooral ook een communicatiemiddel beoogt te zijn om vrijwilligers op de hoogte te houden van wat er allemaal speelt in de organisatie. Om dit te realiseren zijn regelmatige bijdragen van vaste medewerkers over activiteiten, projecten en plannen van de organisatie en afzonderlijke afdelingen absoluut noodzakelijk. De redactie hoopt in januari een bezoek te brengen aan de medewerkers en vrijwilligers van het Stadsarchief om het bulletin daar te introduceren. We zijn natuurlijk op zoek naar vrijwilligers en medewerkers die mee willen werken aan het succes van ons bulletin. Dat kan op vele manieren; zelf schrijven, ideeën aanleveren, fotoreportages maken, opmaakwerkzaamheden, etc. En uiteraard is het tijd om de driekoppige redactie uit te breiden. Nu al reageren? Ideeën? Mail ons: info@allesinorde.nl. Welkom bij de club!

Tentoonstellingen

Door Tamara Nadibaidze

Het Noordbrabants Museum, Den-Bosch

Overzichtstentoonstelling van Jheronimus Bosch Te zien van 13 febr t/m 8 mei 2016
De tentoonstelling zal uit circa 20 schilderijen en 19 tekeningen van Bosch bestaan, waaronder 4 drieluiken en 4 tweezijdig beschilderde panelen. Verder zullen 7 panelen uit zijn werkplaats en/of van belangrijke navolgers getoond worden. Ten slotte tonen zo'n 70 kunstwerken de context van deze middeleeuwse kunst uit de 15de en 16de eeuw.

De Nieuwe Kerk, Amsterdam

De droom van keizer Constantijn Te zien t/m 7 februari 2016
Vanaf 3 oktober herbergt De Nieuwe Kerk zeldzaam erfgoed dat nog niet eerder in Nederland te zien was. Zo komt het beroemde vierde-eeuwse marmeren beeld van de Goede Herder, topstuk uit de Vaticaanse Musea, naar Amsterdam, naast Romeinse mozaïeken, fresco's, sarcofagen, schilderijen en de iconische rechterhand van een van de kolossale standbeelden van Constantijn uit de Capitolijnse Musea.

Stedelijk museum s'Hertogenbosch

Jeroen Kooijmans: The Fish Pond Song Te zien t/m 5 juni 2016
Beeldend kunstenaar Jeroen Kooijmans (Schijndel, 1967) is al jaren geïnspireerd door de schilderijen van Jheronimus Bosch. De titel The Fish Pond Song is een directe verwijzing naar het religieuze drieluik Tuin der Lusten, waar centraal in het middenpaneel een visvijver is afgebeeld met badende maagden, omringd door ruiters en fantasiewezens.

Stedelijk museum, Amsterdam

Isa Genzken: Mach Dich hübsch! Te zien 6 maart 2016
Isa Genzken (1948) geldt als een kunstenaar die bereid is steeds weer alles op het spel te zetten om tot volstrekt nieuw werk te komen. Haar oeuvre vindt zijn basis in de beeldhouwkunst en kenmerkt zich door voortdurende artistieke vernieuwing en het vrije gebruik van media. Genzkens werk bestaat uit sculpturen, installaties, films, video's, schilderijen, werk op papier, collages en foto's.

De grote Jan Romeijnshow: Jan ging met pensioen op 3 september 2015

Een fantastische show, gepresenteerd door een professionele vakman in glitterpak, waarbij ook de heer Crouton, directeur van Cup-a-Soup, een onvergetelijke rol speelde. Het was groots, dankzij de inzet van vele collega's. De redactie van het Vrijwilligersbulletin BAM wenst Jan en zijn vrouw veel plezier in zijn nieuwe rol als pensionado!

Nader Bekeken

In deze rubriek belichten we telkens een van de medewerkers/vrijwilligers van de BAM. Deze keer is dat Angelo Andrea. Hij is 80 jaar oud, woont in Vlijmen en werkt sinds 1985 als vrijwilliger voor de BAM.

Wat heb je beroepshalve zoal gedaan voordat je bij de BAM kwam werken?

Voor ik me bij de BAM aanmeldde was ik werkzaam in het onderwijs. Eerst in het basisonderwijs in Nieuwkuijk, Drunen, Den Bosch en Vlijmen. Later op Eikenheuvel in Vught, een internaat voor meervoudig gehandicapte dove kinderen, dat een dependance was van het Instituut voor Doven in St. Michielsgestel. Tussendoor heb ik nog de L.O. Onderwijsakten voor Tekenen en Handenarbeid gehaald en het Diploma A voor het geven onderwijs aan doven. Daarbij hoorde ook nog het Diploma Logopedie.

Wat voor werkzaamheden doe je bij de BAM?

Bij de BAM ben ik bezig in het Lab. Gewoonlijk ben ik aan het lijmen, maar ik ben ook niet te beroerd om te nummeren, te wassen, beerputresidu uit te zoeken, of te zeven.

Op welke dagen ben je bij de BAM te vinden?

Sinds het begin ben ik altijd op dinsdagavond aanwezig. Maar het is ook wel eens voorgekomen dat ik overdag ingezet werd om bij een "haastklus" mee te helpen. Bovendien heb ik jarenlang geassisteerd bij opgravingen in en buiten de stad.

Er is natuurlijk ook een leven buiten de BAM. Waar houd je je verder mee bezig?

Ik ben ook 25 jaar vrijwilliger geweest aan het Oudheidkundig Museum in St. Michielsgestel en ben lid van de HKK (HeemKundeKring) "Onsenoort" in Nieuwkuijk. Ik maak deel uit van de Archeologische Werkgroep.

Momenteel werk ik aan een artikel over mijn vader, die in de Langstraat veel sporen heeft achtergelaten als terrazzowerker. Het wordt t.z.t gepubliceerd in het maandblad "Met Gansen Trou" van de HKK te Nieuwkuijk.

Mijn hobby's zijn: alles lezen over het universum. Vooral het leven buiten ons zonnestelsel boeit me. Daaraan

gerelateerd is een uitgebreide

verzameling boeken en voorwerpen over de bemande ruimtevaart. Voorts

ben ik erg nieuwsgierig naar de prehistorie m.n. het ontstaan van het leven op aarde. Mijn

verzamelpronkstukken op voorgaand gebied zijn o.a.: twee meteorieten, een dinosaurustand, en ook een reeks handtekeningen van Russische en Amerikaanse ruimtevaarders.

Ik heb ook nog een verzameling van 550 "Kerstboomvogeltjes". Overigens word ik met enige regelmaat gevraagd om voor een verjaardag of jubileum een grappige tekening te maken.

Maar een niet te verwaarlozen "hobby"

is mijn grote gevoel voor humor. Daarom voel ik me erg thuis in de "Dinsdaggenavondplekklup". Humor is een levenssap waar je niet te weinig van moet innemen. Geloof me het doet je goed!

Sporen van Hildo Krop

Door Len Janssens

Eind 19^e eeuw werd een brug, de Stationsbrug, over de Dommel gelegd om het pas gebouwde station goed bereikbaar te maken vanuit het stadscentrum. De brug, die eerst van hout was, werd al in 1896l vervangen door een stenen exemplaar dat ook de stoomtram moest kunnen dragen.

Die brug verkeerde enkele jaren later al in gevaarlijke slechte staat en men drong er bij de gemeente op aan om maatregelen te nemen. Ondanks het gevaar voor mens en dier, werd er van 1920 tot en met 1922 gekibbeld over de noodzaak om de slechte brug te vervangen en hoeveel geld men hieraan wilde besteden.

Wilhelminabrug gezien in de richting van de Stationsweg. 1930. Rechtsvoor op de pyloon het beeld van Jeroen Bosch (met schilderspalet), midden op de leuning twee zeehonden.

In 1923 werd dan uiteindelijk het derde exemplaar gerealiseerd dat de naam Wilhelminabrug kreeg. De onderbouw werd opgetrokken uit beton. De brug werd voorzien van vier pylonen die werden bekroond met lantaarns. In eerste instantie werden de leuning van de oude brug overgezet op de nieuwe; men wilde nog niet investeren in een monumentale bovenbouw.

Sonnus met daaronder zijn wapenspreuk "Sine onere nihil" aan de zuidoost-pyloon van de Wilhelmina-brug..27/06/1933. Verwoest in 1944

Maar uiteindelijk kwam het er toch van. Beeldhouwer Hildo Krop ontwierp modellen voor granieten beeldhouwwerk aan de vier pylonen, de leuning en de landhoofden.

Aan de uiteinden van de brug zaten vier kikkers, die "de ligging van den stad in den watervloed en de lage ommelanden" symboliseerden. Eveneens in verband met dit "waterkarakter" werden voor de overgang van de leuning naar de hekwerken vier zeehonden aangebracht.

Besneeuwde Maximiliaan van Oostenrijk bij de Wilhelminabrug aan de zijde van de Van der Does de Willeboissingel. 18/01/1940.

Voor de pylonen aan de stadszijde ontwierp hij twee standbeelden: Jeroen Bosch (als symbool van de beschaving) en bisschop Sonnius (symbolisch voor het geestelijk leven).

De pylonen aan de stationszijde kregen elk een ruiterstandbeeld; hertog Hendrik van Brabant (symbool van stoffelijke welvaart) en Maximiliaan van Oostenrijk (bloei van de stad).

Hertog Hendrik aan de noordwest-pyloon van de Wilhelminabrug. 27/06/1933 Verwoest in 1944

Maximiliaan van Oostenrijk, in 2015 herplaatst aan de Pettelaarseweg, nabij Parkeergarage Sint Jan.

Deze prachtige brug werd helaas bij de bevrijding in 1944 zwaar beschadigd. In 1954 werd de brug vervangen door het huidige exemplaar.

Enkele beeldhouwwerken van Hildo Kropwaren na het oorlogsgeweld nog intact en deze werden elders in de stad geplaatst.

Welbekend is het ruiterstandbeeld van Maximiliaan Van Oostenrijk, dat lang in het Zuiderpark prijkte en er zelfs (tijdelijk) zijn hoofd verloor. Hij vond een nieuwe stek bij de parkeergarage, aan de zijde van de Pettelaarseweg.

Twee kikkers, in 2015 herplaatst in de Casinotuin, aan weerszijden van de doorloop naar de brug over de Dieze, richting Cavaleriestraat.

Minder opvallend waren de kikkers die het Henri Bakkermonument flankeerden. Nu, in 2015, zijn ze opnieuw op een ander plekje gezet waar ze veel beter tot hun recht komen; bij de nieuwe parkeergarage Sint Jan aan de Hekellaan en in de Casinotuin.

Twee kikkers, in 2015 herplaatst aan weerszijden van de ingang van parkeergarage Sint Jan aan de Hekellaan.

Twee otters, in 2015 herplaatst aan het Schout van Hanswijkplein.

Een apart verhaal zijn de twee “otters” die vanaf 1986 links en rechts de ingang sierden van het Brabantbad aan de Van Grobbendoncklaan 10. Het bad werd in 1998 gesloopt waarna de beelden enige tijd in opslag verdwenen. Inmiddels staan ze aan het Schout van Hanswijkplein in de Maaspoort.

Wel is het merkwaardig dat ze te boek staan als “otters”, terwijl er in de opdrachtomschrijving van Hildo Krop toch echt wordt gesproken van “zeehonden”.

Hoe dan ook, de beelden van Hildo Krop sieren nog steeds onze stad en daar mogen we trots op zijn.

Fotoverantwoording: Alle zwart-witfoto's: Met dank aan Hans Bakker, conservator van het Instituut Collectie Krop (ICK) Gasthuislaan 2 8331 MX Steenwijk. Alle kleurenfoto's: Len Janssens.

Achter-straatjes: een typisch Bosch verschijnsel

door Ed Hupkens

In 's-Hertogenbosch komen straatnamen voor die met 'Achter' beginnen. Vroeger waren deze straatjes vaak smalle ontsluitingen naar achterliggende erven, waar eenkamerwoningen (cameren) stonden en/of bedrijven gevestigd waren. Deze steegjes geven de oorspronkelijke verkaveling aan van de percelen in middeleeuws Den Bosch. Vaak begon de naam van zo'n straatje met 'Achter'. Onze stad heeft tientallen van deze typisch Bossche Achter-straatjes gekend, een groot aantal is in de loop der geschiedenis verdwenen. Op dit moment telt de binnenstad nog 22 van die Achter-steegjes.

Soms veranderde een straat simpelweg van naam. Naast het Heilige Geesthuis, waar nu de Openbare Bibliotheek gevestigd is, stond ooit het Predikherenklooster. Tussen beide complexen liep een steegje met de naam Achter de Prekers. Vanaf 1641 werd een begin gemaakt met het slopen van de kloostergebouwen. Tevens kwam op de plek van Achter de Prekers de 2^e Nieuwstraat tot stand, die oorspronkelijk doorliep tot aan de Noordwal. Op 18 december 1890 werd die naam weer veranderd in Sint Josephstraat, in verband met de komst van de redemptoristen en de bouw van de Sint Josephkerk.

Een ander voorbeeld van een naamsverandering van een Achterstraatje is Achter de Brueren, deze liep achter het Minderbroedersklooster. In 1611 was de naam Koffermekersstraat, in de tweede helft van de 17^e eeuw werd die gewijzigd in de Snellestraat. Deze laatste naam verwijst naar een woonhuis met de huisnaam De Drie Snellekens, gelegen Snellestraat 32. Een snel is een drinkbeker. De huidige Scheidingstraat heeft in het verre verleden ook Achter den Gapert en Achter de Zwarte Hond geheten. Het grote hoekhuis Scheidingstraat/Hooge Steenweg werd opgesplitst: in 1571 was het rechtergedeelte een brouwerij met de naam De Gapert. In 1610 kreeg het linkergedeelte de naam De Zwarte Hond. Vandaar de straatnamen.

Het steegje Achter het Fortuintje verbindt de Vughterstraat met de Parklaan, het heeft vijf karakteristieke lichtbogen. Foto: Ed Hupkens.

Sommige Achter-straatjes zijn gesloopt, meestal tijdens de renovatie van een volkswijk, zoals De Pijp, Diepstraatwijk, Beurzekiet. Een voorbeeld hiervan is Achter de Raam, ooit gelegen in De Pijp. De straatnaam verwijst naar de vroegere wolnijverheid. Het herinnert aan de houten stellages of ramen, waarin de pas gevulde of geverfde wollen lappen gespannen werden. Een ander voorbeeld van een gesloopt Achter-straatje is Achter den Steenoven. Het was een van de vele zijsteegjes aan de Brede Haven. De straatnaam verwijst naar een hoekhuis dat De Steenoven heette, nu staat er een appartementencomplex.

Het steegje Achter den Engel bevindt zich tussen Vughterstraat 201 en 203 én tussen Westwal 26 en 27. Foto: Ed Hupkens.

Ook het laatmiddeleeuwse steegje Achter de Vergulde Ploeg is verdwenen. Het was genoemd naar het hoekhuis De Ploeg aan de Hinthamerstraat 49-51. Het steegje vormde een vluchtroute voor de katholieke schuilkerk die tussen de Hinthamerstraat en de Kerkstraat heeft gestaan. Tot begin van de 20^e eeuw vormde het voormalige straatje een verbinding met het nog steeds bestaande steegje Achter den Engelschen Pispot. Dit laatste straatje heeft in de loop der eeuwen verschillende andere namen gehad, waaronder Achter de Tromp (vernoemd naar het hoekhuis De Tromp) en Achter de Gouden Ridder (genoemd naar het hoekhuis de Gouden Ridder).

De nog steeds bestaande In den Boerenmouw is een zijstraat van de Hinthamerstraat, tussen de

huisnummers 74 en 76. In vroegere tijden heette de straat Achter den Boerenmouw, deze naam was een verwijzing naar een hoekhuis dat een boerenmouw als uithangteken droeg. Achter de Roskam was een verbindingsteegje tussen de inmiddels gesloopte Diepstraat en Windmolenbergstraat. Stijfselpot, Kringelgang en Uilenspiegel waren de welluidende namen van de andere, verdwenen dwarssteegjes. Op die plek werd het voormalige bejaardenhuis Antoniegarde gebouwd (1956-2000), in 2002 vervangen door een modern seniorencomplex.

Heel wat Achter-straatjes zijn verdwenen, doordat ze in de loop van de tijd werden opgenomen in de bebouwing (bij renovatie of verbouwing van huizen en winkelpanden). Het woonhuis Orthenstraat 59 heeft een mooie halsgevel uit de 18^e eeuw. Boven de poort staat de huisnaam: In de Witte Pluym. Bij een renovatie van het pand in 2001 werd het toen nog bestaande steegje 'Achter de Pluim' gedicht en bij de woning getrokken. Daarbij werd de trap in de hal weggehaald. Het steegje, achter de poort naast de voordeur, is nog wel herkenbaar.

De straatnaam Achter de Vergulde Klok wordt door de gemeente niet meer vermeld. Het fysieke steegje bestaat nog steeds, maar is opgenomen in de bebouwing van Vughterstraat 224 en 226. Het straatje was vernoemd naar branderij De Klok die in het pand De Vergulde Klok op de hoek, Vughterstraat 226, was gevestigd. Het liep vroeger door tot aan de Parklaan, op die plek hebben zeven camera's gestaan.

De keuken van Odysseus; Pannenkoeken met honing en sesamzaad

Geselecteerd door Roland Dingen

“Laten we ook tijd uittrekken om over een ander soort koeken te spreken, de koeken die van tarwebloem gemaakt worden. Teganitai, zoals we ze noemen, worden simpelweg met olie bereid. Men giet de olie in een koekenpan die op een niet-rokend vuur wordt geplaatst, en wanneer die olie heet is, giet men er het tarwemeel in, vermengd met een flinke hoeveelheid water. Terwijl het in de olie bakt, stolt het al snel en wordt dikker, als verse kaas in een mand.

Wanneer het zover is, draait de kok het om, de zichtbare kant ligt nu onder, tegen de pan aan, en de kant die al voldoende gebakken is en die eerst onder was, legt hij nu naar boven, en wanneer de onderkant stevig is geworden, draait [hij] ze nog twee of drie keer, tot hij vindt dat alles even goed gaar is. Sommigen doen er honing bij, terwijl anderen er zeezout aan toevoegen.” Uit: Galenus (On the Properties of Foods 1,3)

Voor vier personen:

120 gr. bloem; 225 ml water; 2 el (60 ml) heldere honing; 1 el (15 gr) geroosterd sesamzaad; olie om te bakken.

Bereiding: Maak een beslag van de bloem, het water en de helft van de honing. Verhit twee eetlepels olie in de koekenpan en giet er $\frac{1}{4}$ van het beslag in. Draai na het stollen de pannenkoek nog drie of vier keer om een egale kleur te krijgen. Bak op dezelfde manier nog drie pannenkoeken. Giet de rest van de honing over de pannenkoeken, besprenkel ze met sesamzaadjes en serveer ze warm.

“Het blijft verrassend hoe weinig er in de loop van twee millennia veranderd is in de bereiding van voedsel. De grote geneeskundige Galenus (129-199 na Chr) was onvermoeibaar in het observeren van alles wat met eten te maken had. Voor ons is amusant hoe serieus en nauwgezet hij het bakken van pannenkoeken omschrijft; we zien hem als het ware aantekeningen maken terwijl hij naar een kok kijkt. Het is moeilijk voor te stellen dat hij 1800 jaar geleden schreef. En dan te bedenken dat dit gerecht in zijn tijd al minstens 800 jaar bestond. De vroege Griekse dichter Hipponax schreef over “met sesamzaad vergiftigde pannenkoeken”. Komische smulpapen van het Atheense toneel hadden het over “damp die bij het dauwige ochtendgloren opsteeg van warme pannenkoeken” en over honing die over in de pan sissende pannenkoeken werd uitgegoten; ze werden ongetwijfeld als ontbijt genuttigd en mogelijk werden ze in het oude Athene op straat verkocht, bereid op draagbare komforen.

U kunt natuurlijk gewone pannenkoeken opdienen met honing en geroosterd sesamzaad. Wat Galenus beschrijft zijn echter niet helemaal de pannenkoeken die wij gewend zijn; waarschijnlijk zijn ze dikker, aangezien ze zo vaak gekeerd moeten worden. Ik vermoed ook dat er meer olie aan te pas kwam dan wij gewoonlijk gebruiken, wat ook wel tot uitdrukking komt in de moderne aanpassing van het recept”.

De keuken van Odysseus

De recepten en begeleidende teksten in deze rubriek worden letterlijk overgenomen uit het boek “De keuken van Odysseus”, geschreven door Andrew Dalby en Sally Grainger (Ned. vertaling Anthos; 2000). “De keuken van Odysseus” bevat recepten die afkomstig zijn uit het befaamde kookboek *Re Coquinaria*, toegeschreven aan (Marcus Gavius) Apicius. Smulpaap en kok Apicius leefde aan het begin van onze jaartelling en schreef tenminste twee kookboeken.

De dichter en de stad; vanuit het Bossche Broek

Door Ien Janssens

In onze stad valt heel veel moois te zien. Wie er oog voor heeft kan uren dwalen en kijken naar de fraaie gebouwen, pittoreske gevels, prachtig groene parken en oogstrelende standbeelden.

Maar het is ook de moeite waard om de stad eens vanuit de verte te bekijken. 's-Hertogenbosch heeft een uniek natuurgebied, pal naast het centrum: Het Bossche Broek. Staande op de stadswallen aan de Zuidwal kun je heel ver kijken over het voormalig moeras. In de verte zie je Vught liggen. In de bossen daarvoor huizen reeën die in de winter, als het voedsel schaars wordt, tot vlak bij de stadswal komen fourageren.

Tegenwoordig wordt het prachtig panorama helaas nogal verpest door een enorme lichtreclame naast motel Van der Valk.

Voorals het gaat schemeren doet het knipperende gevaarte pijn aan je ogen. Maar ja, dat zal de vooruitgang wel wezen....

Voor een heel andere blik op de stad loont het de moeite om eens vanuit Vught, via de wandelpaadjes in het

*Reeën in het Bossche Broek, vlak voor de stadswal, winter 2013
Foto: Theo Dona*

Bossche Broek naar de stad toe te lopen. Dan zie je dat het stadsprofiel (skyline is zo'n vreselijk woord) van deze eeuwenoude stad nog steeds de moeite waard is. Uiteraard zie je van ver al de Sint Jan boven alles uit. Maar ook de karakteristieke koepel van de Sint Catharinakerk (de Bosscheenaar spreekt van de "Katrien" of "Kruiskerk") is een lust voor het oog. Dichterbij komend imponeren de robuuste vestingwallen. De moderne Wontoren Jheronimus in het Paleiskwartier denk ik dan maar even weg....

Dit vergezicht is al door heel veel schilders en fotografen vastgelegd. Ook enkele dichters hebben zich er aan gewaagd. Zoals bijvoorbeeld de Brabantse dichter Jan van Sleeuwen (1918-2003) in zijn gedicht Triangel in het moeras.

Triangel in het moeras

Komend uit Vught
leent men zijn oor aan klokkenspelen
zijn oog aan vogelvluchten
uit het Bossche Broek.

Tussen platanen door
bevroedt men wallen
tot laag bij de grond vervallen:
een lasso
rond kruithuis kerk en krocht
paleis en peperstraat

daarbuiten rijzen in het westen
achter het holle waar de treinen stranden
de nieuwe torens van de nijverheid.

Het zuidelijk gezwel
wordt bij mooi weer
door groen en water gecureerd.
Men waant er zich in Ostia
hier en daar staat er
in een park een beeld
van eeuwen later.

Gaande naar de binnenstad
weet men dat men zuid en west
op de koop heeft toe gehad:

Nu slaat men weer gade
tot diep in het verleden
de markt, de parade
de oude gestichten
en - klemmende reden
van dromen en dichten -
het lief dat hier heeft schoolgegaan
en daar gewandeld heeft.

Geschiedenis van de hertogen van Brabant, deel I: Godfried III van Leuven

door Dorien van de Venne

Geschreven bronnen

Voor en in de 12de eeuw waren het voornamelijk geestelijken en de adel die de Latijnse taal en het schrift beheersten. Hiermee stelden monniken zich vaak ten dienste van een landsheer. Zij verrichtten, behalve ten behoeve van henzelf, ook schrijfwerk voor niet-geestelijke doeleinden. In de 13de en 14de eeuw kwam daar als

gevolg van de opkomst van de steden en de handel verandering in. Bij gewone burgers (de derde stand) ontstond de behoefte om ook in de gewone spreektaal, het Diets (Oudnederlands) of Frans, de taal van de adel, te kunnen lezen en schrijven. In toenemende mate werd daarom ook onderwijs gegeven aan burgerleken op Latijnse scholen. Deze scholen waren vaak verbonden aan kloosters en het schrift nam een steeds grotere plaats in de maatschappij in. In de steden aan de kanselarijen had men (stads)klerken nodig voor bijvoorbeeld het opstellen van oorkonden, voor de rechtspraak, handelstransacties etc. Aan de hoven kwamen er kroniekschrijvers om de gebeurtenissen rondom de familie van hun landsheer en de geschiedenis van de voorouders vast te leggen. Voor het vermaak waren er dichters, roman-, lied- en toneelschrijvers die teksten op rijm schreven vaak met een sterk moraliserend karakter. Naarmate de toernooien in de 13de eeuw talrijker werden (de kerk keurde ze aanvankelijk sterk af), stelden steeds meer herauten wapenboeken samen en beschreven daarin de genealogie en wapenfeiten van hun heer. Van 's-Hertogenbosch zijn er ca. honderd oorkonden uit de 13de eeuw bewaard gebleven waarin burgerlijke rechtshandelingen worden beschreven.

Om over de hertogen van Brabant iets te kunnen schrijven heb ik, naast andere bronnen, de geschiedenis die in de 16de eeuw in het Latijn opgetekend is door Adrianus Barlandus ingezien. Dit werk is door een team van Nederlandse en Belgische geschiedkundigen onder redactie van Arnoud-Jan Bijsterveld, vertaald ingeleid en voortgezet. Al lezende bleek Barlandus zijn kennis uit *Genealogieen* over de Brabantse hertogen uit de 13de eeuw te hebben gehaald. Men neemt aan dat ze rond 1268 in opdracht van hen geschreven moeten zijn, mogelijk in de abdij van Nijvel waar ook leden van het Brabantse vorstenhuis werden begraven. Zij wilden hiermee hun afstamming van de Karolingische vorsten onderbouwen zoals in de *Genealogia Karoli Magni*.

Ik heb ervoor gekozen om bij Godfried III van Leuven en Hendrik I van Brabant te beginnen omdat in de regeringsperiode van Hendrik hun domein Orthen uitgroeide tot een bescheiden nederzetting rondom een Hof. Deze *curia*, de Latijnse benaming voor hof, werd niet veel eerder gebouwd dan in het laatste kwart van de 12de eeuw. (H.L. Janssen en J. R. Treling; Van penningen en groten. p. 14 en 15). Vervolgens ontwikkelde de nederzetting zich, door middel van de door Hendrik I gegeven economische en bestuurlijke rechten (privileges), tot een *novum oppidum*, een nieuwe stad.

Buscoducis; Het bos van de hertog

Het domein Orthen en zijn bewoners, dat omstreeks 1120 in bezit kwam van het huis Leuven en later tot stad uitgroeide, werd in de geschriften van het jaar 1195 omschreven als “*de nieuwe stad boven het bos in de buurt van Orthen*”. In 1196 “*de mannen van de nieuwe stad bij het bos*”. In 1203 “*de burgers van het bos bij Orthen*”. In 1204 “*Orthen dat nu bos genoemd wordt*”. En in 1213 “*Oppidani de Buscoducis*”, de burgers van ’s-Hertogenbosch. “*Buscoducis*”, zoals ’s-Hertogenbosch in het Latijn toen werd genoemd groeide gedurende de 13de en 14de eeuw uit tot een van de belangrijkste steden van het hertogdom Brabant

Godfried III werd in de Grimbergse oorlog in zijn wieg opgehangen tijdens de slag tegen de Berthouts in 1142. Zo werd hij bekend als “de hertog in de wieg”.

Godfried III van Leuven ca 1140-1190

Godfried III van Leuven was nog heel jong toen zijn vader Godfried II in 1142 stierf. Zijn moeder Lutgardis van Sulzbach werd op dat moment regentes.

Godfried II verwierf in 1139 van zijn vader Godfried I, Brabant, dat toen nog een graafschap was. Behalve landgraaf van Brabant was Godfried ook graaf van Leuven, markgraaf van Antwerpen en voogd van de abdijen Gembloers, Nijvel en Affligem.

Het landgraafschap Brabant maakte lange tijd deel uit van Neder-Lotharingen behorende tot het middendeel van het Heilige Roomse Rijk en was van 1085-1183 een Duits rijksleen.

Omdat Godfried een aantal jaren *hertog van Neder-Lotharingen* was geweest, noemde hij zich hertog.

De titel *hertog* komen we in de Frankische tijd al tegen. Een hertog was in die periode een door de koning/keizer benoemde militair bestuurder

die voor de beveiliging van een bepaald gebied verantwoordelijk was. Later werden deze gebieden ambtslenen (benefitium) en vanaf de 10de eeuw steeds meer in de erfelijke lijn.

Godfried huwde in 1155 met Margaretha van Limburg (1135-1172) Zij was de dochter van Hendrik van Limburg. Godfried's vader en grootvader hadden met het huis Limburg een langdurig conflict dat hij wilde beëindigen door met Margaretha te trouwen. Hij en Margaretha kregen twee zonen en een dochter. Hendrik I die hem opvolgde , Albert die bisschop van Luik werd en een dochter Aleid.

In 1159 brandde Godfried de stamburcht in de heerlijkheid Grimbergen van het riddergeslacht Berthout af. Sinds twintig jaar probeerden zij onder het voogdijschap, van de minderjarige en militair verzwakte Godfried uit te komen. Behalve de Berthouts, die heren waren van Mechelen, probeerden ook andere Brabantse edelen zich van hun leenheer te ontdoen. Godfried maakte aan deze ongeregelheden een einde.

Om de welvaart en de handel in zijn grondgebied te bevorderen had hij belang bij een goede handelsroute van oost naar west tussen Keulen en Brugge. Dit betekende voor de langs die landweg liggende steden zoals Sint-Truiden, Tienen, Leuven en Brussel ook inkomsten. De adel had in de middeleeuwen belang bij rijke onderdanen bij wie ze belastingen konden innen. Daarmee onderhielden en verdedigden ze hun bezit maar financierden ze ook onderlinge oorlogen om hun gebied en macht uit te breiden. Daarnaast was er voor de kruistochten ook veel geld nodig.

In 1166 steunde hij graaf Filips van Elzas van Vlaanderen die met een leger optrok tegen graaf Floris III van Holland. Floris stelde bij Geervliet een tol in voor de scheepvaart tussen Vlaanderen en de Rijn. Deze tol belemmerde de handel.

Na de geboorte van het eerste kind van graaf Hendrik van Namen en Luxemburg bood Godfried hulp aan de oude graaf die op hoge leeftijd alsnog nog een dochter kreeg. Er was overeengekomen dat zijn neef, Boudewijn V graaf van Henegouwen, zijn leengoed zou overnemen. Omdat zijn oom de afspraak niet nakwam vanwege zijn

GODEFRIDVS III. IN CVNIS BRAB. DVX. 201

Godfried III van Leuven. Uit: *Ducum Brabantiae chronica*, Adriaan van Baerland, Jan Moretus, Plantijnsche Drukkerij; 1600

dochtertje startte Boudewijn een oorlog die hij van Godfried, Hendrik III van Limburg en Floris III van Holland won.

Als trouwe aanhanger van keizer Frederik I von Hohenstaufen met de bijnaam Barbarossa (rode baard), gaf hij hem militaire steun in Italië. Deze keizer van het Heilige Roomse Rijk had een machtsconflict met de Paus in Rome.

Godfried werd in zijn regeringsperiode voogd van Tongerlo en de graafschappen Aarschot (voor 1179) Geldenaken (1184) en Duras (1189). Na de dood van zijn eerste vrouw Margaretha in 1172 hertrouwde hij in 1180 met Imagina van Loon (1150-1214) dochter van graaf Lodewijk I van Loon. Zij kregen twee zonen Willem en Godfried. Imagina werd na de dood van haar man in 1190 maar nog voor het jaar 1203 abdis van de abdij Munsterbilzen. Adellijke vrouwen traden na de dood van hun echtgenoot in die periode vaker in het klooster.

Replica van het zegel van Godfried III
Bron: www.thuisinbrabant.nl

Bronnen;

Bijsterveld, A.J. e.a.: *De kroniek van de hertogen van Brabant door Adrianus Barlandus.*

Oostrom, F. van; *Wereld in woorden*

Janssen, H.L.; R. Treling: *Van penningen en groten; 2011; St. Matrijs*

Wikipedia

Kruiden en geneeskunst vroeger en nu; deel 2

Door Hans van Boxtel

De instorting van het Romeinse rijk had uiteraard op vele vlakken gevolgen. Grote gebieden kwamen weer onder lokale bestuurders, als er al bestuurd werd, en het is dan ook niet voor niets dat deze tijd de donkere middeleeuwen wordt genoemd. Op het gebied van de geneeskunde was het ook niet best gesteld maar hier was er toch een lichtpuntje: het kloosterleven. In de kloosters en abdijen werd nog steeds Latijn en Grieks gesproken en werden werken gekopieerd. Ook was het verbouwen van groenten en kruiden een belangrijke bezigheid. Zij hielden dus het medisch handelen nog enigszins levend.

In deze onduidelijke situatie komt echter verbetering als aan het einde van de 8^e eeuw Karel de Grote bestuurlijke eenheid gaat realiseren en daarbinnen een grote verordening doet uitgaan, die voortgezet wordt door zijn zoon Lodewijk de Vrome en later Karel de Kale, nl. de beroemde *Capitulare de Villis*. Hierin werd zeer nauwgezet beschreven hoe de keizerlijke landgoederen beheerd dienden te worden. In het 70^e (!) hoofdstuk stond een lijst opgesteld van 73 planten/kruiden en 16 bomen die verplicht geteeld dienden te worden; uiteraard rekening houdend met de heersende klimatologische omstandigheden. Hiermee werd weer een nieuwe basis gelegd voor de teelt van voedingsplanten en geneeskruiden, temeer omdat ook de kloosters en abdijen hier aan moesten voldoen.

Nu nog vind je in Aken, zijn hoofdstad, om de kathedraal, een tuin waarin een deel van deze capitularislijst wordt verbouwd. Maar feit is wel dat de geneeskunst een heel praktische aangelegenheid bleef die diepergaande kennis ontbeerde.

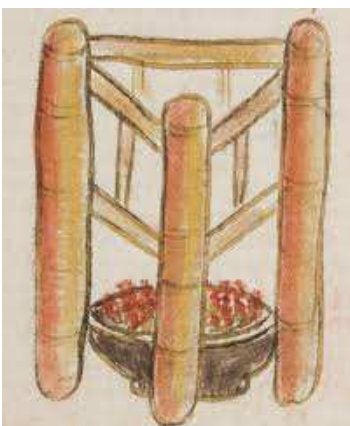
Daar komt echter gelukkig verandering in al moeten we daarvoor eerst naar het zuiden. In Salerno, in de buurt van Napels ontstaat nl. in de 10^e eeuw een school die de medische kennis weer op de kaart gaat zetten. De in de vorige aflevering reeds eerder genoemde Hippokrates en Galenus waren daar nog springlevend, mede doordat in de buurt het klooster van Montecassino lag. De Grieks-romeinse traditie leefde daar nog voort en dit kwam met name doordat de op Sicilië wonende Noormannen zeer geïnteresseerd waren in hun inzichten!

En dat was het niet alleen, want in de 11^e eeuw leefde daar in dat klooster **Constantijn de Afrikaan**, een Tunesiër, die er een levenswerk van maakte om de teksten van Arabische genezers in het Latijn te vertalen. Zijn belangrijkste werk, het *Liber Pantegni*, het complete boek van de medische kunst, met de inzichten van Ali

ibn al-Abbes al Majusi, was tot in de 16^e eeuw verplichte kost in de westelijke Europese universitaire opleidingen. Het is dan ook vertaald in het Middelnederlands in een Vlaamse uitgave in Brugge. Al vanaf de 10^e eeuw gingen diegenen die het aankonden, en geld hadden om zo ver te reizen voor behandelingen, naar Salerno toe. Meerdere hooggeplaatsten uit Frankrijk en noordelijker streken meldden zich ter plaatse voor genezing. De faam was zelfs zo groot dat keizer Frederik de Tweede alleen die artsen vergunning verleende als ze in Salerno hadden gestudeerd. Er was daar dan ook wat aan de hand want langzaam ontsteeg men er het puur praktische genezen en ging men steeds meer de weg van de theorievorming. Er ontstond zo een medische leer met een ondersteunende farmacologie, een chirurgische tak en voor het eerst ook een verloskundig, gynaecologische kennisleer met een beroemde lerares: **Trotula van Salerno**.

Constantijn de Afrikaan

Stoel voor het toedienen van dampen Uit: *Liber Trotula* (Brugge, Stadsbibliotheek)

Een van de bekendste farmacologische werken in Salerno was het *Antidotarium* van Nicolaus, een 12e-eeuws werk met een uitgebreide receptuur. Dit alles ging overigens hand in hand met het gegeven dat de kloosterlingen steeds minder zélf mochten behandelen en zeker niet als er bloed zou vloeien. En ze mochten er geen vergoeding voor vragen en vrouwen behandelen was ook al uit den boze. Dit alles werd nog eens vastgelegd in het 4e concilie van Lateranen in 1215. Het was dus niet zo raar dat er een steeds grotere opkomst van leken-artsen kwam. Dat de kloosterlingen zomaar altijd deze aanwijzingen opvolgden valt overigens te betwijfelen.

Iemand die zeker niet mag ontbreken in dit, noodzakelijk beknopte, overzicht is de Perzische 10^e-eeuwse alleskunner **Avicenna**. Geoloog, antropoloog, wiskundige, filosoof, natuurkundige en arts; hij was het allemaal. Hij was het wonderkind van de 10^e eeuw in de Arabische wereld. En passant schreef hij een medisch standaardwerk van meer dan een miljoen woorden. Hij onderzocht o.a. besmettelijke ziekten, soa's, deed klinische testen met medicijnen, was fervent voorstander van quarantaine bij besmettelijke ziekten en ontwikkelde diagnosetechnieken. En ook beschreef hij de complicaties en symptomen van suikerziekte met bijbehorende therapieën. Als hij opereerde dan paste hij verdoving toe en hij wist al verschil te maken tussen centraal en perifeer zenuwstelsel bij aangezichtsverlammingen. Hij benadrukte nadrukkelijk het belang van goed water en voeding voor

Avicenna in een manuscript uit 1271 (bron: Wikipedia)

de gezondheid. En hij beschreef de weg van het bloed door het lichaam en de functie van het hart hierbij.

Hildegard von Bingen

Laat ik deze tweede bijdrage beëindigen met een ons welbekende abdis: de mystica Hildegard von Bingen die leefde van 1098 tot 1179. Ze stichtte haar eigen klooster, componeerde prachtige muziek (luister maar eens) en was raadvrouw voor menig koning, keizer en paus. Voor die tijd ongekend voor een vrouw. Haar positie was boven alle twijfel verheven. Zij was ook een gekend kruidgeneeskundige die schreef over behandelingen met kruiden bij tal van aandoeningen.

Haar werk, de *Physica*, met een beschrijving van 277 geneeskrachtige planten en bomen heeft letterlijk de eeuwen overleefd. Nog steeds zijn er, met name in Duitsland, natuurgeneeskundigen, artsen en gewone burgers die zich bij hun therapieën laten leiden door haar inzichten.

De brandnetel

Door Hans van Boxtel

Wie kent deze plant niet. Prikkend en jeukveroorzakend 'onkruid'. Overal groeiend waar je het niet wilt hebben en niet zo makkelijk te verwijderen. Het komt nl. graag terug, zeker als je in wat landelijke omstandigheden woont en tuiniert. Weinigen weten echter dat dit een van de grotere geneeskruiden is. En alhoewel we het niet zelf verbouwen (waarom zouden we), hebben we in de buurt van de kruidentuin heel wat van deze planten staan. Allereerst de Latijnse naam: ***Urtica dioica***. Het betekent zoveel als de *tweehuizige brander*. Er zijn dus mannelijke en vrouwelijke planten en ze prikken ons alle twee. En het onderscheid is niet altijd even makkelijk te maken als je zo'n bos brandnetels bij elkaar ziet; wat de deskundigen ook beweren. Ze kunnen makkelijk 1,5 meter worden.

Urtica dioica. Uit: Prof. Dr. Otto Wilhelm Thomé Flora von Deutschland, Österreich und der Schweiz 1885, Gera, Germany

De middeleeuwer noemde het de *Heete netelen*. Volksnamen zijn o.a. ook nog *duivelskruid*, *gemene netel*, *broeinetel* en *tingels*. Treffende benamingen en die zien we ook in ons omringend gebied: *Stinging nettle*, *Brennessel*.

We kennen ook nog de Kleine Brandnetel: **Urtica urens**. Deze is zonodig nog prikkelender en ziet er anders uit. De plant is klein (tot zo'n 60 cm) bloeit pas in augustus/september en heeft witte bloemen en is 1-huizig. En ook is het een 1-jarige plant. De werking is gelijk aan de grote broer. Het woord 'netel' verwijst naar het oude woord voor naald nl. *noedl* en slaat op de brandharen die bij aanraking gemakkelijk afbreken en dan een mierenzuur achtige stof in de huid brengen. Overigens, als je langs de stengel van onder naar boven beweegt dan breken de brandharen niet en dus geen prikken. Dit heeft te maken met de plaatsing van de haren aan de stengel en het blad.

In de geschiedenis neemt deze plant een prominente plaats in. Zo weten we van de Romeinen dat ze zich inwreven met de

Urtica Urens. Uit: Johann Georg Sturm; Deutschlands Flora in Abbildungen. 1796

brandnetel om warm te worden als ze het weer eens koud hadden in ons klimaat. De in de brandharen ook aanwezige stof histamine (let op bij allergische gevoeligheid) zorgde dan voor een opengaan van de bloedvaten en zo voor meer warmte. Bij de Germanen was het de plant van vruchtbaarheid en huwelijk en gewijd aan Thor, de Dondergod. Ook was het een antidemonisch middel; het werd in bosjes in huizen en stallen gehangen. Ook bij ziekte vond het toepassing. Want als het bij een zieke onder het bed werd gelegd en het bleef er fris uitzien, nou dan zou beterschap vast optreden. Dodonaeus paste het o.a. toe bij moeilijke stoelgang, uitblijvende menstruatie en hondenbeten. Een heel oud gebruik was bij reuma en daarmee samenhangende pijnklachten. De gewrichten sloeg men dan met brandnetel om de pijn te veranderen/verzachten, hoe raar dat ook klinkt.

Maar ook konden er van de stengels heel sterke vezels worden gemaakt waar een haast onverwoestbaar doek mee werd geweven, het zgn.

neteldoek. Denk aan het sprookje van *de prinses met de elf zwanen* van H. C. Andersen waarin de prinses mantels van neteldoek maakt. En er werd ook een groene kleurstof uit gewonnen voor de verfindustrie. Het rijkelijk aanwezige chlorophyl werd voor de aanmaak van geneesmiddelen nog gebruikt in de Eerste Wereldoorlog.

Heilzame werking

Aan inhoudsstoffen geen gebrek bij deze plant. Het begint al met de vitamines A-B-C-K (K is een stollingsvitamine dat niet veel in planten voorkomt. Let dus op bij gebruik van bloedverduunners). En mineralen in overvloed: calcium, kalium, magnesium, kiezel, koper, zwavel, mangaan, natrium, chloor, fosfor en ijzer. Verder organische zuren (die het lichaam juist ontzuren) zoals citroenzuur, appelzuur, fumaarzuur en het al genoemde mierenzuur.

Voor het herstel van beschadigde weefsels bevat het Xantophyll en verder nog wat bitterstoffen (spijsvertering) en slijmstoffen (slijmvliezen).

Kijken we naar de werking van de brandnetel dan valt als eerste het prikkelende op. Goed voor prikkelbare, verzuurde types. Het is dan ook een enorme activator. En dat op verschillende gebieden van ons lichaam. Allereerst is het een enorme versterker van de constitutie en goed in te zetten bij verzwakking en vermoeidheid. Maar ook bij botontkalking en verschillende vormen van reuma.

De brandnetel is een van de betere bloedreinigers door een sterke activering van de uitscheidingsorganen m.n. de nieren. En ook een krachtige ondersteuner bij bloedarmoede (ijzer en andere mineralen).

Ook uitwendig wordt de reiniging geactiveerd bij acne, jeuk, puisten en zweren en brandwonden kunnen er wel bij varen. Tevens goed te gebruiken bij eczeem, netelroos en psoriasis. En wat dacht je van de hoofdhuid. Het kan de haargroei verbeteren maar zeker is dat je haar wassen met brandnetel de dofheid uit het haar haalt en versterkt. En

de zalf is goed te gebruiken bij insectenbeten (muggen e.d.), als trekzalf en prikken van de brandnetel.

De secreties van de spijsvertering krijgen ook een extra stimulans waardoor verteringsproblemen en verstopping worden tegengegaan. En het activeert de pancreas. De wortel van de Grote Brandnetel is een uitstekend middel bij goedaardige prostaatvergroting.

De jonge toppen in het voorjaar zijn het krachtigste. Om thee van te maken, tinctuur te bereiden en zalf van te maken. En voor de drogerij (warm, geventileerd en donker drogen voor behoud van werking en kleur).

En hebben we geen zalf bij ons als we ons prikken aan de brandnetel? Dan kan het wrijven met het blad van de zuring helpen, evenals van de smalle en brede weegbree en munt.

Tenslotte: de brandnetel is een goede activator voor de composthoop. En als je kippen hebt dan geef ze regelmatig wat van het blad; het zal de leg bevorderen. En zet bij schimmel en luis op je planten wat brandnetels voor een week te trekken in een emmer (wel ver van je neus) en bespuit ze, na zeven, daar dan mee. Ze zullen sterk verbeteren.

Vier Holländische Freiwillige legen mittelalterliche Höfe frei

Door Eilard Naeff

Inleiding: Vrijwilligers van de BAM zetten zich ook regelmatig in voor andere archeologische projecten. Sommigen zijn lid van bijvoorbeeld de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (AWN). Zo ook BAM-vrijwilliger Eilard Naeff, die hier verslag doet van een opgraving in het Duitse Visbek (Nedersaksen).

„Vier Holländische Freiwillige legen mittelalterliche Höfe frei“, Zo stond het ongeveer in twee Duitse kranten. Dat de tweede krant vermeldde “Keramik überrascht Archäologen “ was een andere visie op wat wij ,de vier AWN-leden, in de opgraving in Visbek tot stand brachten.

Van de ene dag op de andere dag waren we dan wel niet wereldberoemd, maar toch plaatselijke BD-ers. De hoteleigenaresse toonde haar vier gasten trots de Nord Zeitung die donderdag op de stamtafel was gelegd.

Toen wij die zonovergoten zondagmiddag 23 augustus in twee auto's naar Elmstek reden hadden wij nog geen vermoeden van die plaatselijke bekendheid.

v.l.n.r. Ad Brand, Eilard Naeff, Paul van Wijk, Michael Wesemann, Wim 't Hart.

Wij (Wim t Hart uit Amsterdam, Paul van Wijk uit Enschede, Ad Brand uit Veldhoven en Eilard Naeff uit 's-Hertogenbosch) hadden ons bij de AWN aangemeld als vrijwilligers voor de opgraving in Duitsland. Uitgebreide informatie over het project door Michael Wesemann, de projectleider, maar ook het verslag van Paul, die er al een week had gegraven, had ons nieuwsgierig gemaakt. En dus begaven we ons op weg, wel enigszins op de hoogte van wat ons te wachten staat, maar toch in gespannen afwachting van wat het weekje graven ons en het Niedersächsische Landesamt für Denkmalpflege zal opleveren.

Waar eens in de 9e tot 12e eeuw boerderijen stonden is nu een diepe zandafgraving waar op de bodem een verroeste zandzuiger staat. Maar waar ook

vlinderstruiken en allerlei wilde planten welig tieren. Een bouwonderneming wil de kuil exploiteren. De archeologen daarentegen willen weten wat er onder het nog niet afgegraven gedeelte zit. Vanaf 2005 legt Michael Wesemann in etappes de geheimen in de bodem bloot. Dit jaar is de al eerder gedeeltelijk zichtbaar gemaakte kelder aan de beurt. De eerste week is met groot materiaal al een gedeelte open gemaakt. Na twee eerdere groepen zijn wij aan de beurt om iets van de schatten in de grond boven te halen. Bewapend met verschillende troffels, vlakke schoppen, spaden, vegers, kruiwagens en talloze zwarte emmers gaan wij aan de slag. Maar ook met zitkussentjes en plastic bankjes, om onze nog niet echt geoefende lichamen te ondersteunen. De zonneschermen komen tevoorschijn als de regen roet in het eten dreigt te gooien.

Bij tijd en wijle gecorrigeerd door Michael, maar ook in de loop van de week door elkaar. Bij de vondst van een scherf aardewerk wil je soms te ongeduldig weten wat er nog meer onder dat zwarte stukje zit. Zoals het er misschien al duizend jaar onder het zand bedolven ligt, kan dat uurtje geduld om te zorgen dat het goed

Midden in de landerijen van het Oldenburger land ligt de al half uitgegraven kelder

gedocumenteerd en gefotografeerd wordt, er ook nog wel af. “Ganz gut sauber putzen” is het gevleugelde woord en onze leidraad. Daarna maakt Michael zich op om met plastic ijkpunten en meetstokken de juiste locatie van de gevonden voorwerpen te fotograferen. Soms moet hij acrobatische toeren verrichten om boven op het uitgeschoven gedeelte van een driehoeksladder een overzichtsfoto te maken.

Aanvankelijk zien wij slechts kolossale stenen, opgevuld met zand en kleinere stenen. Langzamerhand gaan ook wij de echte contouren van deze 12e eeuwse kelder onderscheiden. De zuid-, oost- en westwand is al blootgelegd. Nu de noordwand zijn geheimen prijs gaat geven worden ook wij gegrepen door het archeologievirus.

In de loop van de week vinden we o.a. veel vaatwerk, kogelpotten en kannen, spinsteentjes, waarvan één

geïmporteerd, een ploegmes en de helft van een maalsteen. Ook keramiek dat uit het Rheinland afkomstig is, in die tijd een luxe artikel.

De nederzetting waarvan de opgegraven kelder deel uitmaakt, is in de loop van de 9e tot 12e eeuw steeds verder naar het noorden opgeschoven dan wel uitgebreid. De boerderijen bestonden uit een langhuis (stal en woonhuis) en op de diagonale lijn een “Spieker” (voorraadschuurtje op palen) en “Grubbenhauser”. Dat zijn half ingegraven gebouwtjes waarin o.a.

Michael legt een kogelpot –vermoedelijk bouwoffer- bloot. In de hoek en onder de blauwe mandjes zijn funderingsstenen te zien.

werd geweven, getuige de gevonden spinsteentjes, maar die in koude periodes ook werden gebruikt om in te wonen. Ze waren immers beter te verwarmen.

Bij de destijds (van 2006 tot 2010) uitgevoerde onderzoeken viel aan de paalsporen af te lezen dat in de oudste fase (9^e eeuw) de zijwanden van de langhuizen werden gesteund door extra steunpalen. Dit was nodig omdat de naar buiten drukkende werking van het dak de wanden te zwaar belastte. Mogelijk was dit na verloop van tijd de reden om de nieuwe bebouwing meer naar het noorden te verplaatsen.

In de tweede fase ontbraken opvallend genoeg sporen van steunpalen. Dit doet vermoeden dat men de dakconstructie had verbeterd, bijvoorbeeld door het dak aan dwarsbalken te verankeren, waardoor inzakken werd voorkomen en de druk op de wanden verminderde.

In een volgende fase (12e eeuw) verplaatste zich de nederzetting nog verder naar het noorden. Het onderzoek van 2015 richtte zich op het verder blootleggen en onderzoeken van een met veldkeien versterkte kelderruimte die in 2010 als onderdeel van die nederzetting was aangetroffen. Met name moest het onderzoek helderheid verschaffen over de functie van enige platte stenen, die in de hoeken en halverwege de zuid- en noordzijde werden aangetroffen. Het vermoeden rijst nu dat die stenen de functie hadden om de standers te dragen, die op die manier gevrijwaard waren van rotting.

Het ligt voor de hand dat die standers vanwege het verband in de wanden op dwarse balken rustten of anderszins met elkaar verbonden waren. Een dergelijke bouwwijze zou de aanvang van vakwerkbouw betekenen. Een toch wel belangwekkende ontdekking.

In zijn knusse, nog redelijk oorspronkelijke dorpshuisje maakte Michael Wesemann ons donderdagavond deelgenoot van zijn kennis van dit boeiende project door een duidelijke power point-presentatie. Vóór die presentatie bezochten wij een kolossaal grafveld dat door de Naziarcheologen werd misbruikt voor hun theorieën. Hun heroïek van heldendom en zelfs Germaanse tempels werd door Michael afgeserveerd met “Quatsch”.

Eerder die week hadden wij gebruik gemaakt van de gelegenheid om kennis te nemen van resultaten van andere opgravingen. In het Varusschlacht museum in Kalkriese zijn de overblijfselen van de grote nederlaag die de Romeinen daar leden tentoongesteld. Ook daar hebben archeologen de historie weer een gezicht gegeven.

De Germanen bouwden een brede omwalling van grond en een houten palisade tegen de Kalkrieseberg. Aan de andere kant van de nauwe doorgang lagen de moerassen. Door die sleuf leidde aanvoerder Varus de Romeinen. Hij had volgens de overlevering van de Germaan/Romein Arminius de verzekering gekregen dat het veilig was daar doorheen te trekken. Toen de achttienduizend man sterke legermacht door de engte trok, vielen de Germanen vanuit hun schuilplaatsen in de palissaden de Romeinen van opzij aan.

Bij de opgravingen zijn nog vele sporen van de Romeinse legermacht gevonden. In het museum is daarvan een deel te zien. Van de Germanen die ongetwijfeld ook verliezen hebben geleden, is nauwelijks iets terug gevonden.

Buiten het museum is de weg die de Romeinen gingen zichtbaar gemaakt. Ook de doorgangen die de Germanen maakten zijn weer nagebouwd.

Na een laatste lunch op vrijdag, met taart en heel veel wespen, namen wij volstaan en weer een mooie ervaring rijker afscheid van dit mooie project, zijn leider Michael en van elkaar.

Kunst in het lab: Zeven Werken van Barmhartigheid

Door Tamara Nadibaidze

In het lab hangen vier uitvergroete schilderijen en twee daarvan wil ik graag toelichten.

Afb. 1: het herbergen van vreemdelingen

Deze twee schilderijen (afbeeldingen 1 en 2), die naast elkaar hangen, maken deel uit van de serie van de *Zeven werken van Barmhartigheid*. (afb3) Die serie is gemaakt door **Cornelis Cornelisz. Buys I**, (Alkmaar 1480 – aldaar 1519). Hij werd ook **de Meester van Alkmaar** genoemd. Over hem is weinig met zekerheid bekend.

Deze zeven prachtige panelen hangen in het Rijksmuseum in Amsterdam. Ze werden in 1504 in opdracht van de gasthuismeesters van het Heilige Geestgasthuis geschilderd. Van 1504 tot 1916 hingen de panelen in de Grote of St. Laurenskerk in Alkmaar, bedoeld om een spiegel voor te houden aan de (rijke) toeschouwers.

Maar in 1916 werden de zeven panelen aangekocht door het Rijksmuseum.

Tijdens de Beeldenstorm van 1566, waarbij rooms katholieke kerken door protestanten werden vernield, raakte het werk ernstig beschadigd.

De Zeven lichamelijke Werken van Barmhartigheid:

In de Middeleeuwen werden de zes door Christus gegeven werken plus het zevende werk van Innocentius III tezamen de 'Zeven Lichamelijke Werken van Barmhartigheid' genoemd. Het gaat om: het spijzen van hongerigen, laven van dorstigen (afb2), kleden van naakten, herbergen van vreemdelingen (afb1), bezoeken van zieken, bezoeken van gevangenen, begraven van doden.

Van de 12e tot en met de 16e eeuw zijn de zeven liefdewerken een gewild onderwerp in de kunst geweest. Zowel binnen als buiten Nederland zijn er dan ook veel kunstwerken gemaakt op basis van dit thema. .

In dit beeldverhaal laat de Meester van Alkmaar zien hoe een goed christen hulpbehoevende mensen moet helpen. De scènes geven een indruk van de stedelijke samenleving omstreeks 1500.

Markant detail in alle panelen is de figuur van Jezus, onopvallend tussen de bedelaars, waarmee de kunstenaar onderstreept dat een daad van naastenliefde een directe daad van liefde voor God is. Jezus is herkenbaar aan zijn typische "Jezusgezicht": lang en smal, lange, sluike haren met een middenscheiding. De kunstenaar heeft hem geen aureool meegegeven, zodat hij nog minder opvalt: 'Midden onder u staat Hij die je niet kent' (Johannes 1:26).

Op de afbeelding van *Het begraven van de doden* zien we Jezus op de regenboog als koning van het heelal. (afb.3, vierde paneel)

Als achtergrond gebruikt de kunstenaar fantasiegebouwen om de illusie van een stad te creëren. De stad is neergezet als een decor in een toneelstuk. Het gaat in deze schilderijen om de mensen en om wat ze doen. De stad zelf als onderwerp voor schilderkunst ontstaat pas in de 17de eeuw. Dan gaan schilders de stad als stad afbeelden. Het zijn dan geen fantasiesteden of fantasiegebouwen meer, maar in veel gevallen is duidelijk herkenbaar welke stad, en soms welke straat of gebouw wordt afgebeeld. Schilders beginnen zich te specialiseren in het schilderen van stadsgezichten en gebouwen.

Afb. 2: Het laven van dorstigen

Afb. 3: Cornelis Cornelisz. Buys I: De zeven lichamelijke werken van barmhartigheid

3D in het Groot Tuighuis

Door Jan Viguurs

3D en Jan Viguurs

Sinds 2,5 jaar werk ik aan 3D reconstructies van gebouwen bij het team Bouwhistorie. Na een voltooide studie geologie ben ik bouwkunde gaan studeren. Ik ben na een opleiding tot bouwhistoricus en restauratiedeskundige in de monumentenzorg aan het werk gegaan. Daarvoor heb ik een 8-tal jaar gewerkt als bouwkundig specialist bij een softwarebedrijf. Dat bedrijf ontwikkelde 3D software voor de bouw. In mijn huidige werk komen een aantal interesses en werkervaringen dan ook mooi samen.

3D en de bouwkunde

3D wordt in de bouwkunde sinds 15 tot 20 jaar ingezet. Eerst alleen om een betere indruk te geven van hoe het gebouw er uit gaat zien. Tegenwoordig ook steeds meer om te kijken hoe een gebouw het best gebouwd kan worden.

Door het gebouw eerst in de computer in elkaar te zetten, kan de computer verschillende dingen vooraf berekenen. Zo kan de computer uitrekenen hoeveel bakstenen er nodig zijn en of een muur wel sterk genoeg is. Daarnaast kun je in 3D veel beter zien of die muur op de juiste plek staat en niet op de plaats waar later een ventilatiekanaal moet komen. In 3D heb je ook veel meer ontwerpvrijheid. Alle 'blobvormige' architectuur is niet of heel moeilijk te bouwen zonder 3D programmatuur.

De 3D modellen worden tegenwoordig ook steeds meer gebruikt om alle partijen in het bouwproces beter te laten samenwerken. Alle informatie wordt opgeslagen en uitgewisseld in één groot computermodel: het Building Information Model of BIM.

Pyckepoort rond 1500 in 3D-weergave

3D en de bouwhistorie

Terug naar de bouwhistorie. Twee van de voordelen van 3D gebruiken wij ook bij de reconstructies.

Het eerste voordeel is dat we met 3D modellen goed kunnen laten zien hoe de gebouwen er vroeger uitzagen. Dat kan heel verrassend zijn. Een voorbeeld is de Pyckepoort. Deze stadspoort uit de tweede omwalling van de stad stond op het huidige Wilhelminaplein. De poort hebben we gereconstrueerd met onder andere tekeningen van vlak voor de sloop en een stadsgezicht van Van Wijngaarden uit 1548. Met de vele 'Pycken' op de torens en dakkapellen is het resultaat indrukwekkend.

Van Hinthamerstraat 138 reconstrueren we het interieur met laatgotische schilderingen. De gevonden fragmenten geven al een goed beeld hoe kleurig de kamer indertijd was.

Interieur Hinthamerstraat 138 in 3D-weergave

Het tweede voordeel van 3D is het inzicht dat het je geeft hoe een gebouw in elkaar zit. Als je een gebouw na bouwt in de computer, blijkt het vaak anders dan je in eerste instantie dacht. Dit was het geval bij mijn eerste project: de reconstructie van de oude Jacobskerk (het Groot Tuighuis). Gezien de bouwtijd van de kerk verwachtte ik hier gewelven met een spitsboog in het koor. Maar die passen niet onder de dakvoet. De gewelven moesten dus een ronde vorm hebben gehad.

Te zien in...

De afgelopen tijd hebben we erg veel mooie dingen gebouwd. Helaas is daarvan nog te weinig te zien geweest. Gelukkig wordt dat binnenkort goed gemaakt met de Jeroen Bosch tentoonstelling. Die gaat in 2016 in het Groot Tuighuis open. De 3D reconstructies worden daar onder andere op beeldschermen en met een beamer getoond.

In een boek dat bij de tentoonstelling uit komt, wordt ook ruim gebruik gemaakt van 3D plaatjes. Daarnaast zijn de reconstructies te zien in de **Jeroen Bosch Experience App**. Daarmee kan je lopend door de stad de 3D reconstructies op een mobiele telefoon bekijken. De presentaties op de beeldschermen en op de telefoon zijn interactief, dat wil zeggen: je kan ze van alle kanten bekijken en erop inzoomen.

Op dit moment werken we aan een website om via een kaart erfgoed informatie te zoeken en te bekijken. Hierin zijn de reconstructies interactief te zien.

Nog even geduld dus.

Mijmering bij de beerput

Door Maria Goossens-De Lau

Bij de BAM worden we vaak geconfronteerd met beerputten. Dagelijks zitten mensen “vrijwillig” in de beerputpoep te graaien in de hoop dat er iets interessants tussen zit waar de archeologen heel blij van worden. Onlangs werd zelfs nog een wetenschappelijk verantwoorde “poepmiddag” georganiseerd... Door al die belangstelling voor dit menselijk afval werd ik weer herinnerd aan een gedicht dat mijn opa vroeger steeds weer declameerde zodra wij het over WC's, poep en de stoelgang in het algemeen hadden. Wij kinderen hadden dan steeds de grootste lol.

Stront

Van oudsher nam schier ieder dichter, vrouw Venus, Bachus, Mars te baat,
Apollo was hun breinverlichter en Jupiter hun toeverlaat.

Ook zonder goden of godinnen, ook zonder hen het werk verricht,
ik spreek van helden noch heldinnen, ik spreek van stront in mijn gedicht.

Het woordje stront is uit de mode, mij staat het des te beter aan,
en juist omdat het is vergeten, staat het bij mij steeds bovenaan.

Het woordje stront wil heel wat zeggen, ruikt elke bloem, stront nog veel meer,
ik hoef het u niet uit te leggen, uw neus bewijst het al te zeer.

In onze zuidelijke streken daar is vooral de stront in zwang,
als men daar een boer hoort spreken, stront, zegt hij, is van groot belang.

Als wij de stront hier moesten missen, wat kwam er dan van onze oogst?
Die het meeste kan kakken en kan pissen, die prijst men hier het allerhoogst.

Een dame met een hoed vol veren, een meisje met haar kleine mond,
een gek met al zijn mooie kleren, wat is het anders dan wat stront?

Waartoe bestaan wij op deez' wereld? Om stront te maken, anders niets,
al is men nog zo rijk bepereld, 't is stront mijn vrienden, anders niets.

De dokter komt, hij moet het weten, en juist wel alles op een prik:

Hoe dikwijls heeft de man gescheten? Hoe was zijn stront, heel dun of dik?
Dan gaat hij aan het recepteren, dwaalt apothekerswinkels rond.

Hij zegt, die vent die moet purgeren, zijn hele lijf zit vol met stront.

Wat is het heerlijk dan te kakken, het is een zeer gewichtig punt,
wat baat u geld, wat baat u schatten wanneer ge niet meer schijten kunt?

Geloof het op mijn eer, mijn vrienden, nooit baart de stront u groot verdriet,
bij rozen zult ge doornen vinden, maar bij de stront vindt ge ze niet.

Als ik op het kakhuis ben gezeten en daar mijn boodschap goed kan doen,
heb ik op mijn gemak gescheten, dan ben ik fris gelijk een hoen.

Mijn gatje netjes af te strijken, opdat het aan mijn hemd niet raakt,
en dan mijn stront eens goed bekijken, ja zie, dat is mijn grootst vermaak.

Goed is 't de stront hier aan te prijzen, bij groot, bij klein, in huis, op straat,
alleen om daardoor te bewijzen dat alles door de stront bestaat.

Dat alles door de stront moet komen, ja door de stront zijn voorspoed heeft,
dat, alles bij elkaar genomen, van stront de hele mensheid leeft.

Stront, driewerf stront, ja duizendkeren, voor armen en voor rijken stront,
stront voor dames, stront voor heren, ja voor de donder niks dan stront.

Dit was, geachte dames, heren, een raatje slechts van louter stront,
en kan het u niet amuseren, dan kus allemaal mijn kont.

FOKKE & SUKKE
STELLEN VLLOT DE
DIAGNOSE

BAM-uitje 11 november 2015; Waterliniemuseum en Militair museum

Foto's: Maike Tjon a Kauw

Van watergeweld naar wapengekletter, gevolgd door een met militaire eer ingeleid eetfestijn. Daarbij namen we ook afscheid van huismeester Albert die met stille trom met pensioen gaat. Veel geluk Albert!

***De redactie wenst alle medewerkers en
vrijwilligers van de afdeling Erfgoed***

een heel fijn kerstfeest

en vooral een

Bouwhistorisch opmerkelijk,

Archeologisch en anderszins interessant,

Monumentaal gelukkig

2016

Illustratie: Angelo Andreat

Colofon

Aan dit nummer werkten mee:

Angelo Andreat, Hans van Boxtel, Roland Dingen, Maria Goossens-De Lau, Ed Hupkens, Len Janssens, Tamara Nadibaidze, Eilard Naeff, Maïke Tjon A Kauw, Dorien van de Venne, Jan Viguurs

Het BAM Vrijwilligersbulletin wordt gemaakt door en voor vrijwilligers en medewerkers van de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten van de gemeente 's-Hertogenbosch.

Adres: Bethaniëstraat 4 , 5211 LJ 's-Hertogenbosch. tel. (073) 6155476.

De redactie en opmaak is in handen van vrijwilligers. De redactie bestaat uit:

Hoofdredacteur: Len Janssens (info@allesiinorde.nl) (tevens opmaak)

Redactieleden: Ed Hupkens en Tamara Nadibaidze.

Suggesties, vragen, opbouwende kritiek en andere bijdragen om het BAM Vrijwilligersbulletin nog beter en aantrekkelijker te maken zijn altijd van harte welkom. Ook zien we graag initiatieven tot het leveren van een eigen artikel tegemoet. Neem daarvoor contact op via email met Len Janssens: info@allesiinorde.nl.

Wel een idee maar geen schrijversambities? Ook dan horen we graag van je!